

Мирослав СВИРЧЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

КНЕЖИНСКА И СЕОСКА САМОУПРАВА
У СРБИЈИ 1739–1788
ДЕЛОКРУГ И ИДЕНТИТЕТ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ У СРБИЈИ
ОД БЕОГРАДСКОГ МИРА (1739) ДО АУСТРИЈСКО-ТУРСКОГ РАТА (1788)
И КОЧИНЕ КРАЛИНЕ

Анстракт: У Србији је у току већег дела XVIII века, тачније од закључења Београдског споразума 1739. године, и поновног успостављања турске власти, па до избијања новог аустријско-турског рата 1788. године, успостављен систем кнежинске самоуправе српског становништва према обрасцу из претходних времена. У кнежинама су постојали кнежинска скупштина и кнежински кнез, а у селима сеоски кнез, сеоски кметови и сеоски збор. Чланак објашњава њихов делокруг рада као и питање њиховог идентитета које изазива велике спорове у науци.

Београдским миром (1739), Турско царство је својим северним границама поново избило на Саву и Дунав. Нема поузданих историјских података да су Турци чинили већа насиља по поновном запоседању Србије, осим оних која се неизбежно чине у току сваког ратовања. Пре би се могло рећи да је Порта намеравала да умири своје поданике, избегавајући сваке сувишне зулуме. Због тога је обнова турског поретка у Србији текла веома опрезно.

После 1739. године у Србији се поново организује управа са београдским мухафизом, пашом и управником Смедеревског санџака као челником целе области. У градове је ушла турска војска али и муслиманско градско становништво: трговци, занатлије, управно чиновништво, кадије и исламско свештенство. Спахије се такође враћају и добијају натраг своје поседе у облику тимара и зијамета.¹ Истовремено, велики

¹ Тимари су били спахилуци са приходима до 300.000 аспри, а зијамети спахилуци са приходима већим од поменуте суме.

број досељеника из других области Турске масовно насељава Београдски пашалук, стварајући нови демографски амбијент.

Београдски пашалук је био издељен на нахије, најмање турске административно-територијалне јединце. У средиштима нахија, у варошима и паланкама, стабилизована је турска управа: кадије (судије) и муселими (турске војводе у улози управних чиновника) заузели су своје некадашње позиције. У нахијама су повремено одржаване и нахијске народне скупштине. Ове скупштине, без већег правно-политичког значаја, сазиване су и одржаване првенствено ради разрезивања пореза. У кнежинама и селима задржани су облици локалне самоуправе према обрасцу из ранијих времена. Они се, услед слабости и трошности турског владајућег поретка и анархије у администрацији и привреди током друге половине XVIII века, континуирано развијају и афирмишу, постајући све значајнији чинилац у колективној егзистенцији српског народа.

У стручној књижевности, писци су се претежно ослањали на „Мемоаре“ проте Матеје Ненадовића и списе Вука Караџића у истраживању делокруга рада органа народне самоуправе у кнежинама и селима. Самим тим, ово питање није изазивало спорове и крупне разлике у размишљањима појединих писаца. Оно што је било спорно је питање идентитета кнежине као институције у оквиру турске државе. У вези с тим, могу се уочити извесна, дијаметрално супротна становишта.

Због тога ће најпре бити изложене све институције народне самоуправе у кнежинама и селима на основу већ поменутих извора, а затим ће бити наведена нека веома занимљива размишљања о карактеру кнежине уз пратеће аргументе за свако од њих.

У кнежинама су постојала два органа народне самоуправе: кнежинска скупштина и кнежински кнез (обор-кнез, вилајетски кнез, баш-кнез или велики кнез).

Кнежинска скупштина, која се у свакој кнежини одржавала редовно на неком стално утврђеном месту, била је састављена од „знатнијих сељака“ тј. од кметова свих села дотичне кнежине и других виђенијих људи.² Као највиши орган народне самоуправе, ова скупштина, у пр-

² О кнежинској скупштини прота Матеја Ненадовић пише: „Питате ме: какве су то скупштине за Турака бивале, и како су се смели скупљати. – То, истина није било, ново, тој може бити јоште од Косова остало, а може бити да су бивале скупштине јоште и за време наши' царева. – Но ове скупштине, које ја памтим, овако су бивале: сва три кнеза, мој отац Алекса, Никола Грбовић и Бирчанин Илија заједно по с неколико кметова дођу у Ваљево и донесу сваки од своје кнежине рачун на суд, ако је преко кога

вом реду, разрезају порезе на свом територијалном опсегу у складу са локалним обичајима и привредно-географским приликама. У том контексту, предлог обор-кнеза на кнежинској скупштини је усвајан ако је био процењен као целисходан, mudar и повољан по народне интересе.³ Она, даље, води бригу о манастирима и црквама, путевима, решава веће судске спорове и друга питања од значаја за кнежину.⁴ По потреби је бирала и кнежинског кнеза.⁵ Све је то чинила по вековима изграђиваном обичајном праву.⁶ Ипак, није имала потпуну самосталност. Надзор над њом су вршили турски органи власти у нахији.

кнежине прешао какав паша, или други Турчин, на кога се много на дочекивање потрошило, или су какву јапију или што друго плаћали што се мора на сву нахију порезати.“ (Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Београд 1988, 30)

3 О томе је писао прота Матеја у својим *Мемоарима*: „Сад наша три кнеза дођу у кнежине, али јоште уз пут идући поруче сваки своју кнежину, определе дан у који ће доћи од сваког села по два и по три човека у Ваљево, и ту се од све три кнежине састане више од 300 људи и оду на мешћему: дођу и месне аге: кадија проучи везирову бурунтију, и каже колика је пореза. Сад она три кнеза поделе порезу овако: 50 хиљада, то јесте пола на његову од Ваљева до Саве кнежину, јербо је у његовој кнежини житороднија земља и житородна; сад ону полу дели Грбовић и Бирчанин на поле 50.000 па опет скине Грбовић сс Бирчанина десети грош те понесе на своју кнежину, јербо је опет у његовој кнежини боља земља него у бирчанској. А то се све под ведрим небом пред свом скупштином ради и дели, тако се растану, па потом сваки кнез сазове своје кнежине од сваког села по два по три човека.“ (Прота Матеја, *op. cit.*, 31–32)

⁴ „...ту (у манастиру – прим. М.С.) се кадшто и народне старјешине (кнезови и кметови) договарају које о чему. Такви се сабори купе и код цркви, али не свагда као код манастира.“ (*Вукови записи*, Београд 1964, 64). Из поменуте белешке се може основано закључити да су се кнежински кметови повремено окупљали у манастирима и црквама да би расправљали о многим важним питањима, између осталог, и о одржавању ових установа; о судској функцији кнежинске скупштине као и о њеној обавези да се стара о путевима и другим важним питањима, писао је Васа Чубриловић. (*Историја народа Југославије*, Васа Чубриловић, Београд 1960, 1283).

⁵ Прота Матеја: „Зато једанпут код наше цркве у Бранковини начине скупштину, дозову мога оца и кажу му: Оћемо да опет будеш наш кнез. Он се изговарао да не може и да није право да погине од Турака на правди, онда гракне сва скупштина, више од хиљаду људи: Ако ти буде суђено, а ти погини као кнез, пак шчепаше га и дигоше на руке.“ (Прота Матеја, *op. cit.*, 41)

⁶ *Историја народа Југославије*, В. Чубриловић, *op. cit.*, 1285; Р. Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд 1955, 44

Кнежински кнезови као самоуправне старешине у Србији XVIII века, доиста су у свему „били сељаци и у домаћем животу слабо су се разликовали од осталијех сељака.“⁷ Вук Караџић је оставио запис о одевању ових кнезова у шабачкој нахији. Они су „носили плаветне чохане чакшире и од такве чохе ђечерме, гдјекоји са сребрнијем пуцима, за појасом по два пиштоља и нож, сврх свега тога куповни гуњ, на ногама црвене чизме и на глави фес одоздо од зноја мало улијепљен.“⁸ Може се претпоставити да је одевање кнежинских кнезова и у осталим нахијама било слично. Живели су у својим селима, бавили се ратарском производњом, а понеки су били и сточни трговци. Нису поседовали посебне спахилуке и повластице влашких кнезова из XV и XVI века.⁹ Ни њихови земљишни поседи нису били ослобођени административних намета или феудалне ренте.¹⁰ Седиште њихове кнежине је било обично у оним селима где су становали.

Кнежински кнез је најпре био биран на кнежинској скупштини, а затим је његов мандат био санкционисан бератом надлежног турског органа. Због тога је обор-кнез, често био називан и бератлијом.¹¹ Махом је био биран из исте породице, па је временом његов положај постао наследан. Морао је да буде родом из кнежине којој је стајао на челу. О свему томе Вук Караџић је записао: „Кнештво је ово остајало од оца сину, као војводство у Херцеговини данас што остаје, и баш кад би Турци каквог кнеза окривили и погубили, опет су му сина (или, ако сина нема, брата) на његово мјесто постављали.“¹² Овај Вуков запис је важан и због тога што нам открива да се кнештво наслеђивало према принципу примогенитуре, а ако не би било наследника који би по овом основу ступио на чело кнежине, применио би се принцип сениората.

Кнежински кнезови су обављали најпре, оне послове које су на њих пренели турски органи власти делегацијом надлежности, а затим су решавали сва она питања која нису била изричито регулисана турским правним прописима. Због тога су они истовремено имали карактер и државног органа и органа народне самоуправе. Њихова основна функција је била разрезивање и прикупљање пореза у својој нахији.

⁷ Вукови записи, 73.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Историја народа Југославије*, 1282.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Вукови записи, 72.

¹² Вукови записи, 73.

Прикупљени новац предавали су паши. У том смислу им је помагало неколико пандура. О овој дужности кнежинских кнезова, Вук Караџић је записао: „Порез је паша ударао на нахије, па су их кнезови између себе разрезивали на кнежине, а потом сваки кнез у својој кнежини с кметовима на села, а кметови са сељацима на људе. Кнезови су, понајвише с Турцима, порезу купили и паши предавали; кнез је имао уза се и по неколико пандура.“¹³ Народ у кнежинама и селима је једино преко њих одржавао везу с турском државом.¹⁴

Кнежински кнез се у својој кнежини бринуо о одржању јавног реда и мира, пресуђивао је мање кривице и расправљао спорове који би настајали између сељака његове кнежине, али његове одлуке не би биле обавезујуће за заинтересоване стране.¹⁵ Звање кнежинског кнеза је било почасно и без плате. Његов углед и његова моћ зависили су више од његових личних способности и вештина него од старешинских права.¹⁶ Овлашћења кнежинског кнеза се нису протезала на вароши и паланке јер је у њима постојала ауторитативна турска управа. Муселими и кадије су вршили надзор над радом кнежинског кнеза као и над радом кнежинских скупштина: муселими из нахије у чисто управним, а кадије у судским питањима. Међутим, органи народне самоуправе у кнежинама и селима су настојали да се Турцима пружи што мање повода за отворено мешање у њихов рад. У народу је готово увек постојао презир према ономе ко се не би задовољио одлукама поменутих органа самоуправе, него би затражио и интервенцију турских власти. У оваквом политичком ставу народа у кнежинама и селима Србије, може се уочити и одрицање легитимитета турској државној управи.

На овај начин бисмо завршили излагање о делокругу рада кнежинских органа народне самоуправе. Видели смо да у овом питању не постоји озбиљан спор у стручној књижевности. Преостаје нам још да

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Вук Караџић: „Што је год везир хтио од народа да иште, то је све било преко овијех кнезова. Кад је долазио нови везир, ваљало је да га кнезови с кметовима дочекају с: Добро дошао (и у оваквијем догађајима везири су им кадшто поклањали бињише)“. (*Вукови записи*, 74).

¹⁵ Вук Караџић: „Он (кнежински кнез – прим. М.С.) је кадшто и судио људима за којекак ситнице, али их није могао натјерати да пристану на његов суд.“ (*Вукови записи*, 73).

¹⁶ Овакав закључак се може извући из следећег Вуковог записа: „Дужан је био (кнежински кнез – прим. М.С.) кад је год требало за људе из своје кнежине молити се код Турака, и зато је ваљало да је рјечит и слободан.“ (*Вукови записи*, 73).

расправимо једно спорно питање. То је питање идентитета тј. карактера кнежине као самоуправне институције српског народа под турском влашћу.

У стручној књижевности се могу уочити два сасвим опречна мишљења о овом питању. По једном становишту, кнежина није ништа друго него продужетак старе племенске организације; кнежина и племе имају исти карактер и суштину; реч је заправо о истоветним институцијама. По другом становишту, кнежина представља потпуно самосталну институцију, која додуше има извесних заједничких елемената са племеном али се не може идентификовати с њим, јер постоје и неке очигледне разлике међу њима.

Прво мишљење заступао је Тихомир Ђорђевић. Користећи претежно изворе Вука Караџића, Ђорђевић је најпре врло прецизно представио функције кнежинских органа народне самоуправе, а затим извео закључак да је кнежина у суштини истоветна с племеном, тј. да представља континуитет племенског живота народа који се у свом аутентичном облику очувао у Црној Гори и Херцеговини.¹⁷ Према обрасцу институције племена, дошљаци су у Србији створили кнежине у којима је био успостављен онакав ред какав је постојао у племену.¹⁸ Они нису знали за другачију друштвену организацију него за племенску, па су је пресадили у кнежине. Турцима је таква организација потпуно одговарала. Њима је била потребна деоба земље на мање јединице и добили су је у кнежинама са органима самоуправе који су гарантовали очување јавног реда и мира и благовремено прикупљање пореза.¹⁹ Ђорђевић је признао да кнежине у извесним детаљима немају карактер племена: у њима нема успомене на заједничког претка, готово да нема крвнородничких породица а нема ни заједничке славе.²⁰ Ипак – нагласио је овај писац – постоје неки други моменти који недвосмислено показују да је живот у кнежини био организован на исти начин као у племену. То су следећи моменти који представљају истинско везивно ткиво између ове две институције: а) начин организовања – племена су природне географске целине, настала придруживањем међусобно блиских братстава; кнежине су природом омеђене целине, настале удруживањем

¹⁷ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша, становништво – насеља*, Београд 1924, 220–247.

¹⁸ Т. Ђорђевић, *op. cit.*, 222.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

међусобно блиских села;²¹ б) заједнички посед – као што свако племе има заједничко земљиште које се назива комун или комуница, тако и свака кнежина има своје земљиште са тачно повученом границом;²² в) карактер и начин конституисања њихових органа – у свим оним српским земљама, где турска власт није успела потпуно да допре, а нарочито у Црној Гори, постојала су два значајна органа племена: војвода као његов представник и скупштина која расправља сва питања од животне важности за племе; у Србији, и то у оним областима где није било великих активности турских органа власти, постоје кнежински кнез и кнежинска скупштина чије су функције аналогне војводи и скупштини код племена.²³

На основу поменуте аргументације, Ђорђевић је закључио да између кнежине и племена нема суштинских разлика. То су истоветне институције.

Супротно мишљење заступала је Ружица Гузина. Она је сматрала да се овде ради о различитим институцијама које додуше имају неке сличности, али се никако не могу поистоветити. Њихова социолошка основа била је потпуно иста – патријархална и конзервативна, али су различите историјске околности, територијални и географски услови усмерили Србе на груписање у ова два облика колективне егзистенције: племена или кнежине засноване на народној самоуправи.²⁴

Гузина је извршила врло прецизно разграничење између ових институција, наводећи њихова специфична својства; кнежина представља онај вид организације друштвено-економског и политичког живота код Срба који је био постављен на чисто територијалном принципу, без „митске“ свести о заједничком претку, без истакнуте војне компоненте, без јасно утврђеног режима коришћења заједничког поседа и без јасно изграђеног система народне самоуправе.²⁵ Кнежина је имала елементе жупе (која није потпуно изгубио све елементе родовско-племенског уређења). Они су се конзервирала у турском поретку, успели су да се одрже, па и даље развију. При већим променама, односи унутар кнежине били су врло лако раскидиви због њихове лабаве повезаности што је имало за последицу могао већу способност кнежине да се лакше прилагоди новим условима у државном поретку од племена.²⁶

²¹ Т. Ђорђевић, *op. cit.*, 223.

²² *Ibidem.*

²³ Т. Ђорђевић, *op. cit.*, 224–225.

²⁴ Р. Гузина, *op. cit.*, 53.

²⁵ Р. Гузина, *op. cit.*, 47–53.

²⁶ Р. Гузина, *op. cit.*, 52.

За разлику од кнежине, племе представља онај вид друштвено-економског и политичког живота код Срба који је био постављен не само на територијалну него и на крвно-сродничку основу, са врло јасном колективном свешћу о заједничком претку, са истакнутом војном компонентом, са утврђеним режимом уживања заједничког поседа и са јасно изграђеним системом народне самоуправе (сердари, војводе, кнезови, племенска скупштина, зборови).²⁷

Као што се види, Ружица Гузина је врло убедљиво подвукла разлике између кнежине и племена. То су две различите иако врло блиске установе. Кнежина се не може поистоветити с племеном. Своје излагање завршила је констатацијом да је код кнежина постојала стална тенденција кретања ка племенима пошто су се врло дуго задржавале у природној привреди.²⁸

Поставља се питање чије мишљење је прихватљивије: Ђорђевића или Гузине? Пре него што одговоримо на ово питање потребно је изнети још једну занимљивост. Оба писца су у одбрану свог мишљења или за бар његов јаснији приказ, искористила један исти извор – појам кнежине и племена у „Српском ријечнику“ Вука Караџића. У питању је различито тумачење ових појмова. Вук Караџић је записао да није знао за „праву разлику између кнежине и племена“. Код појма племе каже да у „Црној Гори племе значи што је у Србији од прије значила кнежина.“²⁹

Ружица Гузина је само кратко напоменула да Вук Караџић није знао за разлику између ових институција. Читајући ову мисао у контексту њеног излагања, стиче се утисак да Вук Караџић заступа посебно мишљење о односу између кнежине и племена. Поред два која смо поменули, постоји и треће – Вуково - које би се условно могло оквалификовати као неутрално: не може се јасно подвући разлика између кнежине и племена.³⁰ Тако је Гузина растумачила поменути Вуков запис и своје мишљење додатно учинила веродостојним.

За разлику од Гузине, Тихомир Ђорђевић је поменуто Вуково запажање врло умешно уклопио у свој систем аргументације за став да су племена и кнежине заправо исте појаве. Наглашавајући да је Вук Караџић био изврстан познавалац српског народног живота у XVIII веку и да би он сигурно навео суштинске разлике између ових институција

²⁷ Р. Гузина, *op. cit.*, 47–53.

²⁸ Р. Гузина, *op. cit.*, 52.

²⁹ Вук Караџић, *Српски ријечник*, Београд 1969, 506.

³⁰ Р. Гузина, *op. cit.*, 46–47.

да оне постоје, Ђорђевић је само констатовао да је његов став овим Карацићевим објашњењем додатно ојачан.³¹ Разлика заправо и нема, па ни Вук Караџић није могао да зна за њих.

Ова расправа упозорава да је реч о врло осетљивом питању и да је потребан велики опрез. Различита тумачења једног истог извора могу довести до опречних становишта. Чини се да је прихватљивије мишљење о кнежини и племену као различитим институцијама. Оне имају идентичну социолошку основу али се не могу поистоветити. Обе институције представљају институционализоване облике колективног живота српског народа који су настали и развијали се у веома различитим политичким, економским и географским приликама.

Племена су као посебне територијалне и самоуправне јединице настајала и живела у тешко приступачним, брдско-планинским пределима у којима се становништво претежно бавило сточарством услед неповољних прилика за развој ратарске производње. Црна Гора и Херцеговина су најбољи пример поменутих земаља. Сурови животни услови упућивали су мање крвнородничке заједнице на повезивање у братства и племена како би се лакше обезбедила њихова егзистенција. У том контексту, племе је обележено крвном везом својих припадника и сећањем на заједничког претка. У крашким областима, где нема довољно обрадивих површина, ове шире институције су много сигурније од оних ужих као што су породичне задруге и села. Процесу настанка племена допринела је и чињеница да турски органи власти никада нису успевали потпуно да допру до оваквих крајева. Одсуство туђинског поретка омогућило је и лакше организовање и консолидацију племенских органа, међусобне односе солидарности и својеврсни „аристократизам“, као и њихов изразито војнички карактер. Ношење оружја и својеврстан култ према њему је редовна појава у племену.

Кнежине су настале и живе под знатно другачијим животним условима. Оне су настале у оним областима у којима је ратарство било једно од најважнијих грана укупне привреде. У оваквим областима није било потребе за повезивањем становништва у шире заједнице на крвнородничкој основи. Природно-географски услови су били довољни и за опстанак другачијих колективитета. Осим тога, ове области су биле мање-више на удару турских органа власти али и одметника од султана. Због тога и није било услова да се формирају шире заједнице са потпуно стабилизаним институционалним оквирима на самоуправној основи и израженим војничким карактером, попут племена. Уместо тога, форми-

³¹ Т. Ђорђевић, *op. cit.*, 226.

ране су кнежине као локалне јединице са знатно слабијим кохезивним елементима него што је то код племена, са институцијама које нису биле стабилне попут племенских и без наглашене војне компоненте.

Из свега поменутог проистиче закључак да племена и кнежине нису истоветне институције. Оне имају неке заједничке елементе али међу њима постоје и неке веома значајне разлике. И племе и кнежина су територијалне заједнице засноване на народној самоуправи. Пleme је, међутим, крвнородничка заједница са наглашеним војничким карактером, што не важи за кнежину. Ове разлике су проистекле из специфичних привредно-географских и политичких прилика у којима су ове институције настале и живеле. У вези с тим, настанак племена је везан за живот у крашким, брдско-планинским и сточарским пределима у којима се није могао осетити снажан утицај турског државног апарата. С друге стране, настанак кнежине је везан за живот у крајевима са довољно обрадивих површина за развој ратарства као основног народног занимања, и до којих су турски органи власти али и разни одметници, могли с лакоћом допрети.

Преостаје још да се расправи о селу и његовим органима народне самоуправе у Србији XVIII века. Записи Вука Караџића и у овој прилици представљају најважнији извор.

У сваком селу су постојали: сеоски кнез, сеоски кметови и сеоски збор. За сеоског кнеза се „може рећи да је био од данас до сјутра, и осим гола имена више ништа није имао; у многијем селима само су онда постављали кнеза када је ваљало порезу купити, а последије га нико није кнезом ни звао.“³² Јасно се види да сеоски кнез није имао скоро никакву власт већ га је село постављало само у циљу сакупљања царског пореза. Селом су управљали и водили бригу о њему знатнији сељаци – кметови. Они су представљали праве сеоске старешине. Вук Караџић је о кметовима записао: „Оваквога кмета отприје нити је могао ко закметити ни раскметити, него ко је био поштенији, и паметнији а особито рјечитији од осталих сељака, био је кмет.“³³ Уживајући велико поверење и углед међу својим сељацима, кметови су представљали село према Турцима, бранили село од турског насиљништва и „судили за којекаке распре кад би их парци позвали, као нпр. кад се породице дијеле или кад стока једнога потре љетину другога.“³⁴ Као што се види, сеоски

³² Вукови записи, 74.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

кметови су претежно вршили полицијску функцију и пресуђивали у ситним грађанским парницама. Ови знатнији сељаци су се повремено сакупљали на „различне договоре“, па тако и на сеоске зборове у циљу решавања питања од интереса за њихово село.³⁵

Овим би била завршена расправа о кнежинској и сеоској самоуправи у Србији током већег дела XVIII века.

Слабост и неспособност турског поретка да обнови своју доминацију над поданицима у Србији у оној мери како је то било у време највеће војне и политичке моћи турског царства, створила је повољну прилику Србима да изграде и учврсте своју унутрашњу самоуправу у кнежинама и селима.

Ипак, феудална анархија која је захватила све области Турске после Београдског мира, узела је свој данак и у Србији. Спахије, као истакнути турски земљопоседници, били су одговорни за учвршћење обновљеног турског поретка у Србији. У том процесу, они су се ослањали на малобројно муслиманско становништво које се споро подизало и опорављало од учесталих ратних пустошења и траума. Због тога, турски државни и друштвени поредак није имао довољно снаге и ауторитета да се супротстави јаничарским узурпацијама и зулумима, познатим под називом читлучење. Поред спахија, који су имали право на једну десетину од усева на земљишту на име вршења војне службе, јаничари су приморавали сељаке да им за врло ниску цену продају земљу, наметали се за читлук-сахибије и присвајали право на прикупљање једне деветине од сељачких производа.³⁶ Процес читлучења је вршен на разне начине и под врло разним условима у појединим областима Србије. Вук Караџић и прота Матеја Ненадовић су у својим записима врло сликовито представили аграрне односе и појаву читлучења у Србији XVIII века. Додуше, њихова запажања су настала посматрањем правно-политичких и економских прилика у западној Србији, али се аналогно томе може претпоставити да су се сличне појаве и процеси дешавали и у другим областима Србије.³⁷

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ У доба страховладе дахија у Србији дешавало се да су јаничари често протеривали законитог спахију, узурпирајући тај статус за себе уз постојећи фактички статус читлук-сахибије. Тако су они присвајали и читлук-сахибијску деветину и спахијску десетину од сељачких производа. Порта је ову појаву сматрала незаконитом па је покушавала да јој стане на пут разним правним инструментима.

³⁷ Видети: *Вукови записи* 76; Прота Матеја, *op. cit.*, 16.

Процес читлучења и његове пратеће појаве довеле су до погоршавања положаја народа и до нарушавања дуготрајно изграђиваног система локалне самоуправе у кнежинама и селима. Због тога су Срби с кнезовима на челу, били на страни Аустрије у њеном новом рату са Турском (1788–1791). То је било време када се у међународној политици отворило једно ново и прилично осетљиво питање – „источно питање“.³⁸

После објаве рата, Аустрија је образовала фрајкор тј. добровољачке јединице које су биле у саставу аустријске војске али са засебним војним устројством и официрским кадром из Србије. За заповедника фрајкора био је постављен аустријски официр Михаило Михаљевић (Михаљевићев фрајкор). Овај фрајкор је ратовао у западној и северној Србији. У лабавој вези са аустријском војском био је и добровољачки покрет капетана Коче Анђелковића у јагодинској, смедеревској и крагујевачкој нахији. Ово учешће Срба у рату 1788–1791 познато је у народу као „Кочина крајина“. Она је била весник долазеће српске револуције и наговештај иступања српског народа као значајног чиниоца у решавању „источног питања“.

Трећи аустријско-турски рат за последњих сто година (1688–1788) окончан је Свиштовским мировним уговором (1791). Он је, у суштини, оснажио државне границе између Аустрије и Турске, повучене на основу Београдског мировног споразума. Обновљене су све институције турског правног поретка, укључујући и народну самоуправу српског народа у кнежинама и селима. Оно што јој даје посебан квалитет у времену после Свиштовског мира је њено формално признање од султана и Високе порте. Просвећени султан Селим III је посебним ферманима 1793–1794, начелно потврдио старе народне власти у кнежинама и селима. Тако је изграђена аутономија за Београдски пашалук какву су имале и друге покрајине у Османском царству. Она је настала међусобним садејством три значајна фактора од којих је један међународног, други унутрашњег а трећи мешовитог (међународног и унутрашњег) карактера.³⁹ Но, то је врло сложено питање које захтева посебну разраду и расправу.

³⁸ У страном и домаћој књижевности постоје опречна мишљења о значењу наведеног израза. У овом контексту, термин „источно питање“ подразумева питање опстанка Турске на Балкану и Леванту. (Видети детаљније: В. Поповић, *Источно питање – Преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1928, 3–10).

³⁹ Међународни фактор је обавеза високе Порте да изврши обавезе из члана 10. Свиштовског мировног споразума који је захтевао од Турске да обезбеди очување јавног реда, мира на границама и кажњавање свих оних који би се о ову обавезу огрешили. Ова обавеза је укључивала и подручје Београдског пашалука као граничне области према Аустрији. Унутрашњи фактор

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. В. Карацић, *Вукови записи*, Београд, 1964.
2. В. Карацић, *Српски рјечник*, Београд, 1969
3. М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд, 1988.
4. Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша, становништво-насеља*, Београд, 1924
5. Р. Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд, 1955
6. В. Поповић, *Источно питање – Преглед борбе око опстанка Османлијске царевине на Балкану и Леванту*, Београд, 1928.
7. В. Чубриловић, *Историја народа Југославије* – више аутора, Београд, 1960.

је одлучна намера високе Порте и султана Селима III да изврше неопходне војне, правно-политичке и економско-финансијске реформе. Мешовити фактор је српски покрет за аутономију у оквиру Турске. Овај фактор има двојако, међународно и унутрашње обележје. Тежња српског народа за аутономијом у оквиру Турске није могла лако да се изведе без подршке једне од великих сила. Тако су се истакнути Срби, претежно владике и архимандрити, често обраћали Русији, тражећи од њих подршку за српске захтеве.

PRINCIPAL AND VILLAGE SELF-GOVERNMENT
IN SERBIA 1739-1788

S u m m a r y

In Serbia, for the most part of 18th century, and more precisely from the conclusion of the Belgrade peace treaty in 1739, and re-institution of the Ottoman authority, until the break out of the new Austria-Turkish war in 1788, a new system of principal and village self-government was put in place, in accordance with the model from previous times. The Ottoman state stopped at *nahija* (*nahiya*) level. That was the smallest Turkish administrative and territorial unit, with *muselim* and *kadija* (*kadiya*) as the representatives of the Turkish authorities. In smaller local units, in principals (*knezina*) and villages, bodies of self-government were instituted. In the principals: principal assembly and principal prince. In the villages: village prince, villeins (*kmetovi*), and village assembly. The scope of their activities narrowed down to the activities of self-government, as well as certain state-related activities delegated to them by Turkish authorities. This is not disputed in literature. The disputes arise when it comes to identifying the principal (*knezina*). There are two major standpoints. According to the first one, the *knezina* is none other than the continuation of tribal institution. According to the other, the *knezina* has certain similarities to the tribe, but cannot be identified with it, since significant differences are in place. Taking this into consideration, the latter view is closer to truth. However, the system of principal and village self-government lasted until the Austro-Turkish war in 1788, when the Serbs fought on the side of Austria. Their armed movement was known under the name of “Kocina krajina” (Koca’s Frontier). The war ended in Sistova peace treaty in 1791, confirming the borders defined by the Belgrade peace treaty. Local self-government was re-instated in Serbia. Sultan Selim III, with special *fermans* 1893-1794, confirmed the self-government concessions granted to Serbia, which were a form of true autonomy. Therefore the Belgrade *pashaluk* gained autonomy, similar to that in other areas of the Ottoman Empire. Nevertheless, this issue is of special significance, and therefore requires further elaboration and consideration.